

Алекса ЂИЛАС

## ХРОНОЛОГИЈА ЖИВОТА И РАДА МИЛОВАНА ЂИЛАСА

Милован Ђилас је био песник, приповедач, романијер и преводилац, публициста и политички мислилац, револуционар, ратни командант, државник и дипломата, дисидент и политички затвореник. У свету је сматран за једног од најзначајнијих источноевропских дисидената и критичара комунистичког система. Најпревођенији је и најцитиранији српски и југословенски аутор. *Нова класа*, студија у којој анализира комунистички поредак и идеологију, објављена први пут у Сједињеним Америчким Државама 1957. године, преведена је на више десетина језика у укупном тиражу од преко три милиона примерака и од овлашћеног Оксфордског форума проглашена 1995. године једном од сто књига које су највише утицале на културу Запада друге половине двадесетог века (тачније, од краја Другог светског рата).

\*

Милован Ђилас је рођен 12. јуна 1911. године у селу Подбишћу код Мојковца, срез колашински у Црној Гори, од оца Николе и мајке Василије, рођене Раденовић. Ђиласи воде порекло од старијег братства Војиновића из Жупе никшићке. Никола Ђилас је био официр и носилац Златне медаље за храброст „Милош Обилић”. Као команданту једног од црногорских одреда који су штитили одступницу србијанској војсци при повлачењу преко Албаније 1916. године, додељена му је Албанска споменица.

Милован Ђилас је похађао гимназију у Колашину и у Беранама. На Универзитет у Београду (Филозофски факултет, група за југословенску књижевност) уписао се 1929. године. По доласку у Београд пише бројне песме, приче, књижевно-критичке приказе и културно-политичке чланке и есеје; објављује их у тридесетак југословенских листова и часописа.

Истовремено се упушта у политичку борбу, нарочито против диктатуре краља Александра I, уведене 6. јануара 1929. године. У јесен 1931. године, један је од вођа студентских демонстрација против избора, с једном владином листом, које је припремио председник Министарског савета армијски ђенерал Петар Живковић, истовремено и носилац те листе. Припрема и друге јавне протесте. У удруженом студентском покрету представља комунистичку струју, мада је Комунистичка партија Југославије била забрањена, а званичне илегалне партијске организације у то време није било ни на Универзитету, а ни у Београду.

Успевао је да избегне хапшење до фебруара 1932. године када га полиција лишава слободе, али у недостатку доказа после десет дана бива пуштен. Исте године, у октобру, постао је члан прогоњене Комунистичке партије и секретар партијске организације Београдског универзитета. Успоставио је сарадњу између студентске организације и групе радника-комуниста. Када је радничка група откривена, ухапшен је и он. Полиција га је мучила да открије студентску организацију, али њени напори нису дали резултата. Ђилас је осуђен од Суда за заштиту државе по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави (изгласаног августа 1921. у Народној скупштини, првенствено ради одузимања мандата комунистичким посланицима) на три године строгог затвора које је већим делом издржао у Сремској Митровици. На робији је написао збирку приповедака и роман *Црна брда*. Полиција му их је одузела при изласку 23. априла 1936. и никада нису пронађени.

На слободи њему, а нешто касније и Александру Ранковићу, припада водећа улога у обнављању и ширењу партијске организације у Србији и 1937. Ђилас је постао члан Покрајинског комитета за Србију.

Исте године, на чело Комунистичке партије Југославије дошао је Јосип Броз Тито и Ђилас постаје члан најужег југословенског партијског вођства – Централног комитета и Политбироа. На Петој земаљској конференцији (која је имала значај конгреса), тајно одржаној у Загребу од 19. до 23. октобра 1940, и формално је потврђен као члан Политбироа (у коме су били и Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Раде Кончар, Франц Лескошек, а Јосип Броз Тито је био генерални секретар). У југословенском партијском вођству био је *de facto* од 1937. до 1954. године.

У време Шпанског грађанског рата (1936-1939) учествује у слању југословенских добровољаца, углавном комуниста, да се боре на страни шпанске републике против фашистичке побуњеничке војске генерала Франка.

Један је од главних говорника на масовним демонстрацијама 27. марта 1941. године у Београду против приступања Југославије Тројном пак-

ту, односно савезу с нацистичком Немачком, који је по налогу кнеза Павла потписала недемократски изабрана влада Драгише Цветковића и Владка Мачека.

Априла 1941. године Немачка, Италија и њихови савезници поразили су југословенску војску и распарчали Југославију. После напада Немачке на Совјетски Савез 22. јуна, Централни комитет Комунистичке партије Југославије закључио је да су створени услови за оружану борбу и донео је 4. јула одлуку о подизању устанка. Ђилас је упућен у Црну Гору ради припремања и покретања борбе против италијанских окупатора. Устанак који је предводио био је општенародни, велики делови Црне Горе су ослобођени и код устаника није било озбиљнијих подела и сукоба између комуниста и некомуниста.

Ђилас је остао у Црној Гори до новембра, када одлази у ослобођено Ужице и преузима рад у листу *Борба*, главном партијском гласилу. После одступања врховног команданта Тита и других партизанских вођа у Босну, Ђилас остаје у Новој Вароши, на граници Србије и Црне Горе, одакле се усред зиме и у тешким околностима повлачи с јединицама под његовом командом и придружује Врховном штабу.

Тек у марту следеће године поново одлази у Црну Гору, у којој се у међувремену распламсао партизанско-четнички грађански рат. Момчило Цемовић, који се највише бавио овим периодом Ђиласовог ратовања, сматра да су ЦК КПЈ и Врховни штаб послали Ђиласа да утврди стварно стање и смени одговорне комунистичке руководиоце, што је он и учинио.

У току рата, Ђилас је све време члан Врховног штаба Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ), почетком 1944. добио је чин генерал-лајтнанта, а 1949. године генерал-пуковника.

Године 1942. био је уредник *Борбе* на ослобођеној територији.

Године 1943. учествовао је у припреми одлука Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), одржаног 29. и 30. новембра 1943. у Јајцу. Ова југословенска скупштина, коју је организовало вођство партизанског покрета, засновала је послератну Југославију. АВНОЈ је постао врховно законодавно и извршно тело Југославије, а будућа послератна Југославија требало је да буде демократска и федеративна држава. Ђилас је био и делегат на заседању.

Марта 1944. године, Ђилас први пут посећује Совјетски Савез на челу југословенске војне мисије, а поново априла 1945. као члан делегације на чијем је челу био Тито.

У партизанском покрету учествује читава Ђиласова породица и гину његов отац Никола, сестра Добрана и браћа Алекса и Миливоје. Алекса је проглашен за народног хероја. И по њему и по Миливоју носе име две основне школе.

Ђилас улази у Председништво Министарског савета Демократске Федеративне Југославије (прву југословенску владу) 1945. године, најпре као министар за Црну Гору, а затим као министар без ресора (портфеља). Почетком 1953. године постаје потпредседник владе, а крајем исте године председник Савезне народне скупштине. У влади се највише бавио питањима просвете и културе. Тежиште његовог рада и деловања ипак је у Централном комитету.

Године 1946. учествује на прелиминарној конференцији мира у Паризу. Исте године у марту путује у Пољску и Чехословачку у делегацији с Титом на челу.

Заједно с Едвардом Кардељем одлази септембра 1947. у Пољску и учествује у оснивању Информационог бироа комунистичких и радничких партија (скраћено, Информбироа или Коминформа). Замишљен као саветодавно тело девет европских комунистичких партија које усклађује њихове делатности на основу равноправности, Информбиро се брзо претворио у оруђе совјетске, односно Стаљинове доминације и хегемоније и служио је совјетским државним интересима. До пролећа 1948, седиште му је било у Београду. Коминформ је укинут 1956. године у време дестаљинизације у Совјетском Савезу.

Ђилас је био на челу делегације која је јануара 1948. отпутовала у Москву са задатком да са Стаљином и совјетском владом усклади политику Југославије и Совјетског Савеза према Албанији, посебно питање уједињења, и договори се око наоружања и опреме за југословенску армију.

На Петом конгресу Комунистичке партије Југославије, одржаном од 21. до 28. јула 1948. у Београду, Ђилас је изабран за једног од секретара партије; друга два секретара били су Едвард Кардељ и Александар Ранковић, а Тито генерални секретар.

У септембру 1949. године Едвард Кардељ, као министар спољних послова, и Ђилас предводе југословенску делегацију на Четвртом заседању Генералне скупштине Организације уједињених нација у Њујорку. Средином новембра, пред Политичким комитетом Организације уједињених нација Ђилас је одржао говор против совјетских политичких и економских притисака на Југославију, као и војних претњи. Југославија је тада први пут пред једном међународном установом изложила своје виђење сукоба са Стаљиновом политиком. И поред совјетског противљења, Југославију примају у Савет безбедности. Овај дипломатски противудар Стаљину на међународној сцени догодио се у време када се многим у Југославији и свету чинило да је совјетски војни напад на Југославију само питање дана.

Ђилас путује у Велику Британију 27. јануара 1951. и води разговоре с Климентом Атлијем, лабуристичким председником владе, који припре-

ђује и вечеру у његову част, као и с Винстоном Черчилом, у то време вођом конзервативне опозиције. Југословенско вођство је баш Ђиласу ставило у задатак да тајно тражи војну помоћ, зато што је неколико месеци раније био домаћин лабуристима и успоставио с њима срдачне односе. Мисија је успешно обављена.

Када је 12. априла 1951. године Југославију посетио Тригве Ли, први генерални секретар Уједињених нација, Ђилас му је био домаћин и водио га по Југославији.

Исте године, 6. новембра почиње, Шесто заседање Генералне скупштине Организације уједињених нација у Паризу. Ђилас говори 26. новембра пред Политичким комитетом. У дужем излагању износи детаљне податке о совјетским притисцима и војним припремама, не улазећи у полемику и без политичких и идеолошких квалификација. Светска штампа оцењује говор као уверљив и одмерен, а када је 1. децембра расправа завршена, југословенска жалба добија подршку велике већине земаља чланица Политичког комитета.

На седници оба већа Савезне народне скупштине одржаној 14. јануара 1953. године, Јосип Броз Тито изабран је за председника Федеративне Народне Републике Југославије и за председника Савезног извршног већа (југословенске владе). За потпредседнике СИВ-а изабрани су Едвард Кардељ, Милован Ђилас, Моша Пијаде и Александар Ранковић.

Ђилас предводи југословенску делегацију на Првој азијској социјалистичкој конференцији која је почела с радом 15. јануара 1953. у Рангуну, главном граду Бурме, и у посети добре воље самој Бурми, а затим Индији и Пакистану. На конференцији је југословенска делегација била једини представник неке комунистичке партије и примљена је с одушевљењем.

Као потпредседник Савезног извршног већа ФНРЈ, Ђилас је предводио југословенску делегацију на крунисање краљице Елизабете II које је обављено у Лондону 2. јуна 1953. године. У делегацији су такође били државни секретар за спољне послове Коча Поповић и начелник генералштаба Југословенске народне армије генерал-пуковник Пеко Дапчевић.

Ђилас је 25. децембра 1953. године једногласно изабран за председника Савезне народне скупштине.

\*

Милован Ђилас је у партији био на разним дужностима, али је најпознатији био као идеолог и теоретичар. У време сукоба између Совјетског Савеза и Југославије, који је постао отворен 1948. године, он је најтемељније и најјасније развијао идеје о независности Југославије и о потреби демократизације југословенске партије и југословенског друштва.



У дужем чланку „Проблем школства у борби за социјализам у нашој земљи” (*Борба*, 3., 4. и 5. јануар 1950) противи се одбацивању у целини предратног школског система, залаже се за смањење улоге бирократије и блиску просветну сарадњу шест република, тражи повећање броја класичних гимназија и посвећивање веће пажње учењу страних језика, сматра да друштвено-политичке организације не треба да користе школске зграде за свој рад, истиче потребу слободне дискусије између професора и студената о питањима из друштвених наука.

У политичком есеју „Савремене теме” (Београд: „Борба”, 1950), критикујући совјетску политику према Југославији и земљама Источног блока, Ђилас жестоко напада совјетску бирократију и закључује да се и у Југославији део комуниста претвара у бирократе и презире народ, и да се томе ваља супротстављати демократским радом с људима и социјалистичком законитошћу.

На Четвртом пленуму ЦК КПЈ, одржаном почетком 1951, усвојена је резолуција о теоретском раду у партији у којој се прихватају Ђиласове идеје о неопходности дискусије и борбе мишљења. Сви чланови партије треба да имају право да слободно расправљају о јавно изнетим ставовима других чланова партије, чак и ако имају највише функције.

Шести конгрес Комунистичке партије Југославије, одржан од 2. до 7. новембра 1952. године у Загребу, прихвата већину његових идеја и оне улазе у програм партије. По мишљењу већине историчара конгрес је био највиша тачка ослобађања од крутих теоријских и практичних облика комунистичке владавине, који су створени у рату против окупатора, грађанском рату и револуционарном освајању власти, и у том смислу најзначајнији догађај у историји партије. (Међутим, оно што је Ђилас сматрао само за почетак процеса демократизације, већина водећих комуниста, а посебно Тито, сматрали су за тачку од које се не сме даље, па чак и за само привремено попуштање ради отпора Стаљиновим притисцима и задобијања подршке Запада.)

У дискусији Ђилас се између осталог zaloжио да се не сме забрањивати људима различитих схватања, чак ни „реакционарних и антиматеријалистичких”, да објављују своје радове, и да се треба борити пре свега „политичким и идејним аргументима”, а не полицијским и судским прогонима. Zaloжио се и за толеранцију према делатностима цркве и свештеника.

На Ђиласов предлог, Комунистичка партија Југославије мења назив у Савез комуниста Југославије. Најуже партијско руководство се сада звало Секретаријат Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије и чланови су били Јосип Броз Тито, Едвард Кардељ, Милован Ђилас, Александар Ранковић, Борис Кидрич, Иван Гошњак.

Ђилас је јануара 1953. године главни покретач антидогматског и од партијског апарата независног месечника *Нова мисао*, посвећеног књижевности, науци и уметности. Излазио је у 12 000 примерака и финансирао се искључиво од претплате. Када је забрањен јануара 1954. због Ђиласове политичко-документарне прозе „Анатомија једног морала”, у којој је описао затвореност, ароганцију и снобизам партијског „високог друштва”, у његовом редакцијском колегијуму били су, између осталих, Добрица Ђосић, Мирослав Крлежа, Скендер Куленовић, Оскар Давичо и Михајло Лалић, а сам тај број часописа садржао је одломак из Андрићеве *Проклеће авлије* и текстове Анице Савић Ребац, Борислава Михајловића Михиза, Милана Богдановића, Бога Графенауера.

Неспровођење одлука Шестог конгреса и отпори реформама, појачани после Другог пленума Централног комитета крајем јуна 1953. године, одржаног у Титовој резиденцији на Брионима (уместо као што је било уобичајено у службеним просторијама у Београду), постепено доводе до Ђиласовог идеолошког разилажења с вођством партије. Серијом чланака (тачније, кратких теоријско-политичких есеја) објављиваних у *Борби* од 11. октобра 1953. године до 7. јануара 1954, Ђилас даље развија идеје о демократизацији југословенског друштва и критикује југословенску партијску бирократију. Указује на њене материјалне и политичке привилегије и њен монопол над привредним и духовним животом, као и на стављање партије изнад закона и онемогућавање демократског дијалога у друштву. Залаже се за отворено и јавно сукобљавање различитих политичких ставова; за реформистичку и демократску партију, за дозвољавање опозиционих група, тражи да полиција и судови штите законитост. Његов је главни закључак да борба за демократију треба да буде главни циљ у развоју социјализма.

Чланци су изазвали велико одушевљење у јавности, тираж *Борбе* скочио је на три стотине хиљада примерака у слободној продаји и у редакцију је стигло око тридесет хиљада писама подршке. Док су се млади комунисти и интелектуалци заносили Ђиласовим визијама, бројна средња бирократија је била незадовољна. У самом врху партије дошло је до поделе, али је конзервативно крило с Титом на челу лако однело победу.

На Трећем пленуму Централног комитета Савеза комуниста Југославије, одржаном 16. и 17. јануара 1954. године у Београду, Тито је оптужио Ђиласа за „ревизионизам”. Због наведеног противљења политици партије и угрожавања њеног јединства и власти, Ђилас је искључен из Централног комитета. По слободној вољи иступио је 19. априла из партије.

Због интервјуа *Њујорк тајмсу* у коме је критиковао политичко стање у Југославији и истакао потребу постојања опозиционе партије као чиниоца демократизације, Ђилас је 24. јануара 1955. године осуђен на казну затвора од осамнаест месеци, условно на три године.

Следеће године 1956, ухапшен је 19. новембра и осуђен 12. децембра на три године строгог затвора због критике југословенског става неутралности, који је у ствари представљао подршку бруталној совјетској војној инвазији којом је угушена револуција у Мађарској. Док је био у Казнено-поправном дому у Сремској Митровици као кажњеник број 6880, објављена је у Сједињеним Америчким Државама *Нова класа*. Ђилас је 4. октобра 1957. изведен пред Окружни суд у Сремској Митровици и 5. октобра осуђен на седам година затвора, у збиру с ранијом казном на девет година.

Пресудом од 14. октобра, као споредна казна, одузета су му сва ратна и послератна одликовања: Орден Народног хероја, Орден народног ослобођења, Орден Партизанске звезде I реда, Орден заслуга за народ I реда, Орден братства и јединства I реда и Орден за храброст. Суд части за резервне официре и резервне војне службенике при Команди београдског војног подручја 15. октобра одузео му је чин резервног генерал-пуковника Југословенске народне армије.

Ђилас је имао и страна одликовања: Орден Кутузова I степена (Совјетски Савез), Орден Грунвалда II степена (Пољска), Медаљу витештва и слободе (Пољска), Орден „9. септембар 1944. године” I степена с мачевима” (Бугарска), Орден Реда лава II степена с крстом 1939 (Чехословачка).

Сва три пута је суђен по члану 118, став 1, Кривичног закона о „непријатељској пропаганди”, параграфом познатим по томе што се користио за сузбијање слободног изношења мишљења.

За *Нову класу* добио је француску награду *Prix de la Liberte* за 1958. годину.

Ђилас је условно пуштен из затвора 20. јануара 1961. године.

Поново је ухапшен 7. априла 1962. године због књиге *Разговори са Стаљином* и осуђен 14. маја на пет година затвора. Ова казна му је сабрана с претходним казнама, тако да је коначна осуда била на казну затвора од тринаест година. У то време Југославија се и поред званичне политике несвртаности приближавала совјетском блоку, а Тито жестоко нападао продор „трулог либерализма” у партијске редове. (Члан 320. Кривичног законика по коме је Ђилас суђен за одавање службених тајни уведен је 17. марта управо да би се њему судило и у светској јавности добио је подругљиви назив „Lex Djilas”.)

Ослобођен је 31. децембра 1966. без услова, осим петогодишње забране да даје било какве изјаве или било шта објављује. Ђилас је одбио да се придржава ове забране.

У Титовој Југославији, Ђилас је издржао укупно девет година затвора, а сва четири суђења су била *in camera* (без присуства публике и новинара, односно тајна). Првео је укупно двадесет и два месеца у самици,



био је принуђен да прети штрајком глађу, хелија му није грејана и температура се у зимским месецима спуштала испод нуле, дуже времена му није била дозвољена хартија за писање, па је писао на тоалет папиру. У врховима полиције и власти расправљало се о томе да буде убијен.

Неколико година, отприлике од 1959. до 1962, имао је изузетно велике психичке тегобе: осећање празнине у деловима главе, треперење по лицу и слепоочницама, опсесивне застрашујуће мисли, несаницу, страх од лудила. Пошто сличне тегобе није имао никада раније у животу, а ове су одједном и готово сасвим нестале, остала је сумња да му је полиција тајно давала психоактивне супстанце не би ли сломила његову вољу за отпором. Психијатар др Србољуб Стојиљковић (који ће касније постати редовни професор и директор Неуропсихијатријске клинике Медицинског факултета Универзитета у Београду) предлагао је Ђиласу да се као пут ка излечењу одрекне својих политичких идеја, чиме је злоупотребио медицину у политичке сврхе.

Ђилас је био изложен и вансудским прогонима. Полиција је прислушкивала његове телефонске разговоре и уградила прислушне уређаје у његов стан, пошта коју је примао и слао прегледана је и понекад одузимана, у стану у згради преко пута његове неколико година је нескривено дежурала полиција, саслушавани су људи који му долазе у посету и прећено им је. Њега и супругу пратили су полицијски агенти (често неприкривено ради застрашивања оних који су Ђиласа поздрављали), покушали су да га иселе из стана у знатно мањи и гори заједно с болесном мајком, супругом и малим сином, позиван је у полицију на разговоре на којима су му постављани ултиматуми и претило хапшењем. И он и чланови његове породице добијали су анонимне претње, од којих су већину написали агенти тајне полиције.

Многи Ђиласови рођаци отпуштени су с посла и на друге начине прогоњени, а адвокат Витомир Ђилас, осуђен је у пролеће 1977. на тридесет месеци затвора због још непослатог писма *Полицији*, које је полиција открила у његовом писаћем столу, у коме је говорио о потреби стварне слободе говора и штампе. После издржане казне више није могао да се бави адвокатуром и до прераног краја живота радио је као фабрички радник.

Титов режим је сматрао Милована Ђиласа за „државног непријатеља број један” и ниједан грађанин Југославије није био толико нападан и клеветан од највиших партијских и државних руководиоца. Називан је издајником своје земље, непријатељем, проданом издајничком душом, унутрашњим емигрантом, страним плаћеником и агентом. На Седмом конгресу Савеза комуниста Југославије, одржаном од 22. до 26. априла 1958. у Љубљани, Тито Ђиласа назива лудаком, издајником, ренегатом, човеком који плује на достигнућа револуције.

У Совјетском Савезу и земљама Источне Европе, Ђилас је добијао сличне називе и још је додавано да је „краљ антикомунизма”, „потпаљивач Хладног рата”, један од најопаснијих непријатеља Совјетског Савеза и марионета у рукама америчких владајућих кругова.

И после изласка из затвора био је неколико пута пред хапшењем и суђењем, најчешће на Титов предлог. О томе су сведочанства оставили између осталих и Марко Никезић, Маргарет Тачер, Лазар Колишевски.

Већ 20. марта 1967. године, Ђилас шаље дуже писмо Јосипу Брозу Титу, обраћајући му се као председнику Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и председнику Савеза комуниста Југославије, у коме указује на опасност да се све више, у самој земљи, Југославија сматра за вештачку творевину, критикује уплитање идеологије у привреду и неостваривању привредне реформе, залаже се за демократске реформе и људске слободе. Одговор није добио, а из председничког кабинета му је поручено да се председнику више не обраћа.

Ђилас је давао јавну подршку демократским реформама у Чехословачкој под вођством Александра Дубчека, првог секретара Централног комитета Комунистичке партије Чехословачке. Ову политику, која ће у историју ући под називом „социјализам с људским ликом” и „прашко пролеће”, прекинуле су државе чланице Варшавског уговора, предвођене Совјетским Савезом, које су војно окупирале Чехословачку у августу 1968.

Преплашени југословенски режим тежи да побољша односе са Западом и придобије западно јавно мњење. Ђилас добија пасош и од 4. до 13. октобра 1968. борави у Великој Британији, објављује два дужа чланка у *Тајмсу* и даје телевизијски интервју о совјетском империјализму као опасности за Југославију. Држи неколико предавања, укључујући и једно на Универзитету Оксфорд. Затим путује у Сједињене Америчке Државе, где је од 16. октобра до 20. новембра био научни сарадник и гостујући професор на Вудроу Вилсон школи јавних и међународних послова на Универзитету Принстон. У Београд се вратио 10. децембра.

Кућа слободе му је дан пре повратка, 9. децембра, доделила Награду слободе за 1969. годину („херојском вођи и побуњенику – његов разум и савест окренули су га против тираније”), а на свечаности у Рузвелт хотелу у Њујорку говорио је сенатор Едвард Кенеди. (Кућу слободе основала је 1943. године Елинор Рузвелт, супруга председника Френклина Рузвелта, ради борбе за мир, демократију и људска права у свету, а Награду слободе су, између осталих, добили Винстон Черчил, Пабло Касалс, Жан Моне и Вили Брант.)

Ђилас је путовао у Беч, на позив свог аустријског издавача Фрица Молдена, и у Рим на позив Италијанске уније за напредак у култури (*Unione italiana per il progresso della cultura*).

С престанком совјетске опасности, поново је почело зближавање са Совјетским Савезом. Тито је захтевао већи надзор над идеологијом и културом. Ђиласу је одузет пасош почетком марта 1970. и његови захтеви да му се поново изда биће неколико пута одбијени. Пасош је добио тек 19. јануара 1987.

Стране новине и часописи с Ђиласовим чланцима и интервјуима редовно су заплешивани на граници и грађанима код којих су пронађени одузимани су пасоши. Када је, на пример, у мају 1969. изашла у Сједињеним Америчким Државама Ђиласова политичко-филозофска студија *Несавршено друштво: и даље од „Нове класе”*, решењем савезног секретара за унутрашње послове од 3. октобра 1969. године, објављеним у *Службеном листу*, забрањено је њено уношење и растурање у земљи. А решењем заменика савезног секретара за унутрашње послове Драшка Јуришића од 29. јуна 1981. забрањено је уношење и растурање у Југославији немачког, енглеског, француског, шведског и италијанског издања Ђиласове мемоарске књиге о Титу.

Заједно с Андрејом Сахаровим, Александром Солжењицином, Еженом Јонеском, Јосифом Бродским и другима Ђилас је један од покретача 1974. године часописа *Континент*, посвећеног књижевним, социјалним, политичким и религијским темама земаља Источне Европе и Совјетског Савеза. Часопис је излазио у Западној Европи на енглеском, немачком, француском, руском, и још неким европским језицима. Ђилас је био и члан међународног редакционог одбора и повремено сарадник.

После смењивања либералног партијског руководства у Србији у октобру 1972, партијски конзервативци често и жестоко нападају Ђиласа као зачетника „трулог либерализма” или „анархо-либерализма”. Шести конгрес називају „Ђиласовим конгресом” и истичу како је Тито био против његових одлука. Режимски новинари редовно нападају у фељтонима и чланцима његове идеје. Мада у искривљеном облику, оне су ипак препознатљиве, тако да се шира југословенска јавност делимично упознаје с његовом борбом за демократију.

У Источној Европи, посебно у Совјетском Савезу, Пољској и Чехословачкој, Ђиласове књиге прошверцоване са Запада или као самиздати читају се у опозиционим круговима. У Совјетском Савезу, казна за поседовање *Нове класе* била је затвор од три године, а за њено ширење чак петнаест година.

Број политичких затвореника у Југославији знатно се повећава од пада либерала, као и забране књига, филмова, научних и политиколошких студија. Од свог изласка из затвора Ђилас је у чланцима и интервјуима бранио све људе у Југославији прогоњене због својих уверења, уколико се нису залагали за насиље. Посебно одлучно одбацивао је сваки облик тероризма.

У јуну 1977, уочи одржавања у Београду Конференције о европској безбедности и сарадњи (КЕБС), која је требало да допринесе попуштању напетости између блокова кроз признавање неповредивости граница и смањење војних снага, као и да побољша економску сарадњу и поштовање људских права, Ђилас даје изјаве страним дописницима о тешком стању људских права у Југославији. Савезни секретар за унутрашње послове, генерал-пуковник Фрањо Херљевић јавно прети да ће спречити Ђиласове делатности.

Тито је дао делимичну амнестију политичких осуђеника крајем новембра 1977. да би оставио добар утисак на стране делегате, али напади на Ђиласа се појачавају. Појављује се и књига у два тома од укупно 700 страна, у тиражу од десет хиљада примерака, *Либерализам – Од Ђиласа до данас* (Београд: Слобода, 1978), аутора Драгана Марковића и Сава Кржавца. Њени делови претходно су били објављени као фељтон у *НИН*-у.

Ђилас помаже нашим књижевницима да објављују у иностранству, нарочито у издавачкој кући Харкорт Брејс Јованович (Harcourt Brace Jovanovich) која објављује његова дела. Између осталих излазе књиге Матије Бећковића, Добрице Ћосића, Данила Киша, Драгослава Михајловића, Борислава Пекића, Душана Радовића.

Септембра 1979. покренуо је с Михајлом Михајловим, Драгољубом Игњатовићем и Момчилом Селићем први југословенски самиздат *Часовник*, умножен на гештетнеру, у коме је објавио своје приче „Рат” и „Губавац”, али је овај зборник одмах забрањен и примерци заплењени, а Ђилас од судије за прекршаје осуђен 15. октобра на новчану казну.

Први од дисидената у земљи почиње октобра 1980. отворено да сарађује с *Нашом речи*, српским демократским месечником који је излазио у Лондону и чији је уредник био Десимир Тошић, један од вођа омладине Демократске странке пре Другог светског рата, а од 1996. потпредседник Демократског центра.

Тито је умро 4. маја 1980, а није се видео излаз из политичке, економске и друштвене кризе. Високи државни и партијски руководиоци и медији повећавају жестину и учесталост напада на Ђиласа, укључујући и захтеве за хапшењем. Код дела јавности расте мржња према Ђиласу и чак му прете на улици.

Као пример атмосфере тих година може се узети упозорење актива Савеза комуниста у згради број 235 у улици Јурија Гагарина на Новом Београду. Пошто је 23. септембра 1980. почела Генерална конференција УНЕСКО-а (Организације за образовање, науку и културу при Уједињеним нацијама) у конгресном центру „Сава”, станарима се шаље упозорење да се треба чувати провокација. Између осталог је „уочена *Нејријашељска активност* Милована Ђиласа и Михајла Михајлова од којих се

Ђилас налази у Београду.” Станарима се препоручује обазривост и да сумњиве појаве пријаве дежурном у месној заједници.

*Вечерње новости*, дневни лист с највећим тиражом у Југославији, објављује фелтон о Ђиласу од 22. октобра до 15. новембра 1981. Аутор Бошко Матић насловио га је „Ђилас из издаје у издају” и он излази сваког дана на целој страни.

Увече 20. априла 1984. Служба државне безбедности је у великој и брижљиво припремљеној рацији ухапсила Милована Ђиласа и двадесет и седам слушалаца „Слободног универзитета”, који су се годинама без тајности састајали у приватним становима. Ђилас је требало да одржи предавање о националном питању у Југославији. Ујутро је пуштен кући, али му је забрањено да може бити суђен. Неки од ухапшених, међутим, тучени су, неки су касније отпуштени с посла, шесторици је суђено, а техничар Радомир Радовић, борац за независни раднички синдикат, убијен је или је извршио самоубиство.

На састанку чланова Општинског комитета Савеза комуниста Звездаре 13. новембра 1984, Милић Млађеновић, у име две стотине комуниста предузећа „Космај”, захтева да надлежни предузму потребне мере против Милована Ђиласа, а Звонимир Раденковић, члан Општинског комитета, слаже се и додаје да је „овом непријатељу нашег друштва место на психијатријском одељење или у затвору”.

Чак и 1987. двонедељник *Инџервју* (бр. 156) бива забрањен због фотографије Милована Ђиласа на насловној страни.

Од 1954. до 1988. Ђилас није могао да објави у Југославији ниједан свој политички или литерарни текст, па чак ни превод енглеског свепа из седамнаестог века – *Изгубљени рај* Џона Милтона – на коме је радио три године. Часопис *Савременик* прихватио је у лето 1972. да објави његову приповетку „Губавац”, али је због јавних политичких притисака морао да одустане. Слично се догодило и са студијом *Њеџош*. Почетком седамдесетих година Ђилас ју је нудио издавачким кућама „Просвети”, „Ободу” и „Нолиту”, али без успеха. Последњи пут је одбијен 1987. године у „Нолиту”. Директор Милош Стамболић саопштио је Ђиласу да је то једногласна одлука редакције.

Већина Ђиласових дела објављена је у иностранству на више језика. Он је објавио и преко стотину чланака и есеја у западноевропским и америчким новинама и часописима, и дао бројне интервјуе западним средствима јавног информисања. Писао је до краја живота.

Службени Запад никада није подржавао Ђиласа, као ни друге југословенске дисиденте. Нити су га посећивале западне дипломате нити је позиван у западне амбасаде. Дипломатама је чак било наређено да избегавају да одлазе на места где би случајно могли да га сретну. Осим неко-



лико ретких изузетака, његово ослобођење из затвора или ублажавање затворског режима нису захтевали председници, премијери или министри западних земаља. Ђиласа је подржавала западна либерална штампа, образованији и просвећенији део јавног мњења демократских земаља, интелектуалци леве демократске оријентације, међународне и невладине организације. У неким периодима подржавали су га аустријске, британске, индијске, норвешке и шведске социјал-демократе, али готово једино када су биле у опозицији, а не на власти, будући да су тада водиле рачуна првенствено о државним интересима.

У јануару 1990. *Нин* и *Литературнаја газетиа* организовали су у Москви округли сто о узроцима совјетско-југословенског сукоба 1948. Поред Ђиласа у југословенској групи били су књижевник Добрица Ћосић, филозоф Светозар Стојановић, историчари Андрија Крешић и Бранко Петрановић.

Осам генерал-пуковника и генерал-потпуковника у пензији, носилаца ордена народног хероја (Светозар Вукмановић Темпо, Саво Дрљевић, Бошко Ђуричковић, Вељко Ковачевић, Војо Ковачевић, Глиго Мандић, Војо Николић, Владо Шћекић) написали су захтев да се Ђиласу врате одликовања пошто су његова суђења и казне биле засноване на идеолошкој, а не на правној основи. Послали су га маја 1990. године Председништву СФРЈ, али им је његов члан Стипе Шувар саопштио да је захтев одбијен. Обратили су се с истим захтевом 10. октобра 1992. године академику Добрици Ћосићу, председнику Савезне Републике Југославије, али поново без икаквих резултата.

\*

Живот и рад Милована Ђиласа тема су десетина дипломских и магистарских радова, као и докторских дисертација у свету.

Добитник је неколико почасних доктората, а Академија хуманизма из Сједињених Америчких Држава, доделила му је на свом оснивању 1983. године као једином Југословену титулу Лауреата Хуманизма (међу лауреатима су били Карл Попер, Андреј Сахаров, Френсис Крик).

Код нас је за превод спева Џона Милтона *Иззубљени рај* добио награду „Милош Н. Ђурић” за 1989. годину, коју додељује Удружење преводилаца Србије. Роман *Црна Гора* уврштен је у едицију двадесет најзначајнијих црногорских романа, а роман *Иззубљене бишке* био је у најужем избору за *НИН*-ов роман године 1994.

О његовим делима писали су наши угледни књижевни критичари и књижевници: Зоран Гавриловић, Василије Калезић, Борислав Михајловић Михиз, Никола Милошевић, Предраг Палавестра, Живојин Павло-

вић, Бранко Поповић, Милисав Савић и други. Мада је за свој књижевни рад Ђилас добио велике похвале, опште је мишљење да је вредновање не само његовог књижевног дела, већ и проучавање његовог живота и рада у целини, тек на почетку.

Поводом трогодишњице смрти Милована Ђиласа неколико његових пријатеља написало је кратак текст о његовом животу и раду који је, да би му одало пошту, потписало преко сто угледних личности: академика, историчара, књижевника, филозофа, генерала, адвоката, дипломата, професора универзитета, филмских режисера, публициста, сликара, вајара, пословних људи, и других. Текст с потписима објављен је у већини дневних и недељних новина, а коментатори су приметили да су међу потписанима људи различитих политичких опредељења и страначких припадности.

\*

Милован Ђилас је од маја 1936. до 27. марта 1952. био у браку с Митром Митровић (1912-2001), родом из Ужичке Пожеге, предратним комунистом, министром просвете у влади Народне републике Србије и публицистом. С њом је имао кћерку Вукицу (1948-2001), књижевног преводиоца. Године 1952, 11. јуна, венчао се са Штефанијом Барић (1921-1993), родом из Загреба, носиоцем Партизанске споменице 1941. и млађим инструктором Централног комитета Савеза комуниста Југославије, до удаје за Ђиласа на служби у Министарству иностраних послова. Из тог брака је син Алекса (рођен 1953), социолог и публициста.

Милован Ђилас је знао руски и енглески и држао је говоре и предавања на овим језицима; служио се и француским. Омиљена разонода били су му разговори с пријатељима, дуге шетње у природи или београдским улицама, гуслање (знао је напамет много народних песама), пецање пастрмки.

Милован Ђилас је од маја 1954. становао у Палмотићевој улици број 8 у Београду. Умро је 20. априла 1995. године и сахрањен је у родитељској гробници у родном селу Подбишћу. Опело су одржали православни свештеници по жељи сина Алексе и песника Матије Бећковића, Ђиласовог најближег пријатеља, који је одржао и посмртни говор.

\*

## ДЕЛА МИЛОВАНА ЂИЛАСА ОБЈАВЉЕНА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

*Чланци, 1941-1946* (Београд: Култура, 1947).

*Леџенда о Њеџошу* [расправа] (Београд: Култура, 1952).

*Нова класа* [студија] (издање на српском језику појавило се на Западу одмах после издања на енглеском језику, али у књизи нема података ни о години издања, ни о издавачу ни о месту где је издата); Београд: Народна књига, 1990.

*Несавршено друштво: и даље од „Нове класе”* [студија] (Лондон: Наша реч, 1970); *Несавршено друштво: и даље од „Нове класе”* (Београд: Народна књига, 1990). *Несавршено друштво* је убрзо по објављивању у Сједињеним Америчким Државама превео Савезни секретаријат за унутрашње послове у ограниченом броју обележених примерака и само за интерну употребу.

*Дружење с Титом* [мемоари] (Narrow, Middlesex: издавач Алекса Ђилас, 1980); Београд: Заслон, 1990, два издања.

*Власи* [мемоари] (Лондон, Наша реч, 1983); *Власи и њобуна* (Београд: „Књижевне новине”, 1991).

*Тамница и идеја* [мемоарско-есејистички спис] (Лондон: Колашинска лига за људска права, 1984); Београд: КИЗ „Траг”, 1989.

*Сусрети са Стаљином* [мемоари] (Лондон: Наша реч, 1986); *Разговори са Стаљином* (Београд: Књижевне новине, 1990).

*Њеџош: њесник, владар, владика* [студија] (Београд: Зодне, 1988).

*Црна Гора* [роман] (Београд: „Књижевне новине”, 1989); Цетиње: Обод, 1994.

*Губавац и друге њриче* (Београд: Народна књига, 1989).

*Револуционарни рај* [мемоари] (Београд: „Књижевне новине”, 1990).

*Љубав и друге њриче* (Никшић: Универзитетска ријеч, 1990).

*Нова класа* (Београд: Народна књига, 1990).

*Лов на људе* [приповетке] (Сарајево: „Веселин Маслеша”, 1990).

*Изгубљене бијке* [роман] (Београд: Просвета, 1994).

*Служба божји и друге њриповејке* (Београд: Српска књижевна задруга, 1994).

*Пад нове класе: Повести о саморазарању комунизма* [политички есеји] (Београд: „Службени лист”, 1994).

*Бошњак Адил Зулфикарџашић* [разговор између Зулфикарџашића и Ђиласа о српско-муслиманским односима], са Надеждом Гаће (Цирих: Бошњачки институт, 1994).

*Светови и мостови I-II* [роман] (Нови Сад: Матица српска, 1997).

*Ране њриповејке* (Београд: Нова, 2000).

## ПРВА ИЗДАЊА ДЕЛА МИЛОВАНА ЂИЛАСА НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

*The New Class* [Нова класа] (New York: Praeger, 1957).

*Land Without Justice* [Бесудна земља], translated by Michael B. Petrovich (New York: Harcourt, Brace & World, 1958).

*Anatomy of a Moral*, edited by Abraham Rothberg (New York: Praeger, 1959).

*Conversations with Stalin* [Разговори са Стаљином], translated by Michael B. Petrovich (New York: Harcourt, Brace & World, 1962).

*Montenegro* [Црна Гора], translated by Kenneth Johnstone (New York: Harcourt, Brace & World, 1962/1963).

*The Leper and Other Stories* [Губавац и друге приче], translated by Lovett F. Edwards (New York: Harcourt, Brace & World, 1964).

*Njegoš: Poet, Prince, Bishop*, translated by Michael B. Petrovich (New York: Harcourt, Brace & World, 1966).

*The Unperfect Society: Beyond the New Class* [Несавршено друштво: и даље од „Нове класе“], translated by Dorian Cooke (New York: Harcourt, Brace & World, 1969).

*Under the Colors* [Изгубљене битке], translated by Lovett F. Edwards (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971).

*The Stone and the Violets* [Камен и љубичице], translated by Lovett F. Edwards (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971/1972).

*Memoir of a Revolutionary* [Мемоар једног револуционара], translated by Drenka Willen (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973).

*Parts of a Lifetime*, edited by Michael and Deborah Milenkovich (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975).

*Wartime* [Револуционарни рат], translated by Michael B. Petrovich (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977).

*Tito: The Story from Inside* [Дружење с Титом], translated by Vasilije Kojić and Richard Hayes (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1980).

*Rise and Fall* [Власт], translated by John Loud (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1985).

*Of Prisons and Ideas* [Тамница и идеја], translated by Michael B. Petrovich (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1986).

*Fall of the New Class* [Пад нове класе], edited by Dr. Vasilije Kalezić, translated by John Loud (New York: Alfred A. Knopf, 1998).

## ПРЕВОДИЛАЧКА ДЕЛА МИЛОВАНА ЂИЛАСА

## С руског:

Максим Горки, *Живој Клима Самџина I-II* (Београд: „Едиција” а. д., 1938-1939); Београд: Култура, 1947. Ђилас је дело превео са Бориславом С. Ковачевићем, а у предратном издању потписао се псеудонимом М. [Мило] Николић.

Максим Горки, *Дело Арџамонових* (Београд 1940); Београд: Култура, 1949.

## С енглеског:

Џон Милтон, *Изџубљени рај* (New York: Harcourt, Brace & World, 1969); Београд: Алтера, 1989.

## ЗНАЧАЈНИЈА ДЕЛА О МИЛОВАНУ ЂИЛАСУ

Guenther Bartsch, *Milovan Djilas oder die Selbstbehauptung des Menschen: Versuch einer Biographie* (Muenchen: Manz Verlag, 1971).

Michael M. Milenkovitch, *Milovan Djilas: An Annotated Bibliography, 1928-1975* (Ann Arbor, Michigan: University Microfilms International, 1976).

Armin Hetzer, *Spontaneitaet und Gewalt: Milovan Djilas' historische Prosa, 1930-1970* (Bremen: Uebersee-Museum, 1980).

Dennis Reinhartz, *Milovan Djilas: A Revolutionary as a Writer* (New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1981).

Stephen Clissold, *Djilas: The Progress of a Revolutionary*; introduction by Hugh Seton-Watson (Hounslow, Middlesex: Maurice Temple Smith, 1983).

Василије Калезић, *Ђилас: конџроверзе њисца и идеолога* (Београд: Библиотека радне свеске, 1986; треће проширено издање 1999).

Момчило Ђорговић, *Ђилас: верник и јеретик* (Београд: Акваријус, 1989).

C. L. Sulzberger, *Paradise Regained: Memoir of a Rebel* (New York: Praeger, 1989).

Michael. M. Lustig, *Trotsky and Djilas: Critics of Communist Bureaucracy* (New York: Greenwood Press, 1989).

Бранислав Ковачевић, *Ђилас, херој – антихерој: искази за историју* (Титоград: Побједа, 1991).

Бранко Поповић, уредник, Момчило Цемовић, координатор, *Милован Ђилас (1911-1995): зборник радова* (Београд: Култура, 1996).

Момчило Цемовић, *Ђиласови одговори* (Београд: Светлосткомерц, 1997).

Момчило Цемовић, *Тајна суђења Миловану Ђиласу* (Нови Сад: Дневник, 1997).